

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Збірка статей

випуск 3

Харків ХДІК 1993

ПЕДАГОГІЧНІ ТРАДИЦІЇ ЛЕСЯ КУРБАСА В ТВОРЧОСТІ НАРОДНОЇ АРТИСТКИ УКРАЇНИ ВАЛЕНТИНИ ЧИСТЯКОВОЇ

У сучасному українському театрі сьогодні відродився новий мильний інтерес до ідей та творчих пошуків народної артистки України Валентини Чистякової /1900-1984/ - яскравої представниці курбасівської школи. Її мистецтво, яке сформувалося у 1920-1930 рр. в умовах великої кількості театральних систем, багатогранності художніх пошуків і естетичних напрямів, було відзначене оновленням і зміцненням синтезу як основи драматичного акторського мистецтва.

Дочка російських оперних акторів, Валентина Чистякова прийшла в український театр вихованою на російській театральній культурі початку ХХ ст. Безумовно, сама атмосфера життя сім'ї Чистякових, де все дицало театром, сприяла розвитку її індивідуальних здібностей, поглядів, смаків. Вона з дитинства вчилася співати, танцювати, малювати, грати на фортепіано. В роки юності жила в Москві, брала участь в гімназичних виставах. У 1918 році переїхала разом з батьками до Києва, де вступила в балетну студію М.Мордікіна, а потім у 1919 р. брала уроки хореографії та пластики в балетній студії В.Ніжинської. Сценічну діяльність почала в Київському Молодому театрі /1918-1919/ під керівництвом Лесь Курбаса, зустріч з яким визначила особисту /вона стала його дружиною/ і творчу долю актриси.

В.Чистякова прийшла в Молодий театр з певними поглядами на сценічне мистецтво, що знайшли пряме віддуння в естетичній платформі цього театру. Лесь Курбас і його сподвижники "мріяли ставити на своїй сцені твори класиків світової драматургії, а також п'єси сучасних українських авторів, які ще не побачили світла рампи. Театр намагався осягнути передову театральну культуру".¹

Дебютувала В.Чистякова у трагедії "Лар Едіп" Софокла в ролі однієї з учасниць хору. Вже в цій програмній для Л.Курбаса виставі розкрилися характерні особливості її обдарованості: романтичне сприйняття життя, тягіння з до експерименту, пошуку нових форм сценічної виразності. Причетність до творчого кола Молодого театру, занурення в атмосферу його студійних пошуків зграли виріша-

льну роль у визначенні істинного покликання В.Чистякової - таланту драматичної актриси.

У 1919-1920 рр. В.Чистякова працює в Першому державному драматичному театрі ім.Т.Шевченка, де зустрічається з видатними майстрами сцени О.Загаровим, І.Мар'яненком, І.Замичковським, які у своїй творчості розвивали реалістичні й романтичні традиції російського та українського театрів. Коротка зустріч з мхатівською режисурою Олександра Загарова, у виставах якої вона грала Мар'яну /"Тартюф Ж.-Б. Мольєра/, Франческу, Емму /"Візник Геншель", "Трачі" Г.Гауптмана/, виявила благотворний вплив на В.Чистякову. Проникнення у глибини внутрішнього світу, психологію персонажа допомагало їй опанувати стильове багатство драматургії, знаходити точну пластичну форму сценічного образу.

В цей період Лесь Курбас уважно стежить за розвитком творчості В.Чистякової. Робота над роллю Марії в його новій виставі за п'єсою Т.Потєпера "Свобода" стає своєрідним підступом до майбутніх її акторських вершин, до ролей, які актриса пізніше зможе назвати творчими "віхами". Вона вперше грає головну роль "молодої героїні". Це була перша "проба пера" на серйозний драматичний образ, - згадувала В.Чистякова. - Від молодесеньких "дівчаток" - одразу доросла жінка! Невже я буду грати в майбутньому героїнь? - думалось мені".²

Праця з Лесем Курбасом, сповнена сміливих пошуків, безкінечних експериментів стане для В.Чистякової справжньою школою, де проходитиме шліфування її неповторного таланту. "Школа Курбаса" стане тим найбагатшим "кладзем", з якого все своє творче життя актриса черпатиме "метод асоціативних пристосувань" у ролях, найрізноманітніших за стилем, у найнесхожіших один на одного спектаклях. І першим таким спектаклем стане для неї, як і для багатьох українських акторів, спектакль, якому судилося увійти в історію національного театру, - "Гайдамаки" Т.Шевченка /інсценівка поеми, 1920 рік/. У листі, адресованому В.Чистяковій на день її 80-річчя, народна артистка СРСР Н.Ужвій пише: "Коли згадую про той час, то першу, як актрису цього театру, бачу тебе в образі Оксани з незбутнього сценічного твору "Гайдамаки", що так органічно, так художньо виірено було неповторним, великим художником-режисером Лесем Курбасом".³ Першокласний професіоналізм, висока культура слова, тонке відчуття партнера, ансамблю, стилю - ось що відділяло

цей спектакль від багатьох інших, що йшли в ті роки на українській сцені. Биконавиця ролі Оксани вважає спектакль надзвичайно шасливою подією, а свою роль - "провідною зіркою" творчого натхнення і, звичайно, школою акторської майстерності. Актриса згадує: "Л. Курбас вимагав од нас скрупульозної фіксації мізансцен, темпо-ритмів, жести, інтонації. Я багато зрозуміла, багато чому навчилася, і - найголовніше - мені стало ясним, що в мистецтві нема канонів, що-разу відкриття, але водночас необхідне абсолютне знання свого людського матеріалу, тобто можливостей свого психофізичного апарату, абсолютне володіння і управління цим матеріалом".⁴ Про молоду актрису заговорили ... "Особливо прекрасною була Оксана-Чистякова. Вона була втіленням самої поезії", - залишив пам'ятку в своїх спогадах про цей спектакль народний артист СРСР І. Мар'яненко.⁵ Образ шевченківської героїні, втілений В. Чистяковою, став її найвищим творчим досягненням раннього періоду, що визначив мистецьке спрямування актриси до ролей лірико-драматичного плану.

В 1920-1921 рр. група акторів Першого державного драматичного театру ім. Т. Шевченка, яка раніше належала до Молодого театру, виїждить з Києва до провінції і створює новий театральний колектив на чолі з Л. Курбасом - Київський драматичний театр /"Киїдрамте"/. Працюючи в цьому театрі, В. Чистякова поряд з образами героїчного репертуару /Нора - "Ляльковий дім" Г. Ібсена, Ярина - "Невольник" М. Кропивницького/ з успіхом починає грати комедійні та гострохарактерні ролі /Мірандоліна - "Господарка готелю" К. Гольдоні, Оришка - "Пошидиць у дурні" М. Кропивницького, Перша відьма - "Макбет" В. Шекспіра та ін./.. За короткий строк існування "Киїдрамте" В. Чистякова зіграла п'ятнадцять ролей, що дозволили Л. Курбасу оцінити її яскраву артистичну індивідуальність, а їй самій - усвідомити міру важкої праці, необхідної для досягнення та підтримки успіху в мистецтві. Творчі здобутки актриси в її мистецьких пошуках даного періоду стали тим благодатним ґрунтом, на якому так щедро зростала майстерність В. Чистякова виявилась поряд з провідними актрисами цього театру - Р. Нешиадименко і Л. Гаккебуш - своєрідною та перспективною фігурою в трупі. Л. Курбас зрозумів, що В. Чистякова - це його одноступінь, у створенні театру нового типу: театру активної соціальної спрямованості; вона здатна на значні творчі досягнення в героїчних ролях сучасного та класичного репертуару. Але щоб переконливо зіграти образи такого плану, потрібна міцна

професійна школа, необхідно стати майстром, який створює сценічний характер, апелюючи насамперед до свідомості глядача.

Дійсного розквіту акторська обдарованість В.Чистякової досягла в театрі "Березіль" /з 1935 року - Харківський державний театр ім.Т.Шевченка/, провідною актрисою якого вона була протягом кількох десятиріч /1922-1959/. Його створенням Л.Курбас завершив етап багаторічних новаторських пошуків, що втілили в собі ідею оновлення українського театру, сміливий крок в утвердженні експериментальної основи сценічного мистецтва, зокрема акторського. Провідним творчим принципом "Березіля" став синтез новаторської режисури принципово нових вимог до роботи актора, синтез стилів та жанрів, прогресивних методів сценографічного та музичного оформлення вистави.

Граючи в спектаклях Л.Курбаса, В.Чистякова попадала в складну систему художніх зв'язків, специфіка яких у кожному окремому випадку визначалася способом режисерського мислення. Визнання К.Станіславським того, що з усіх мистецтв, об'єднаних у театрі, найважливіше - акторське - "є найвідсталішим, що немає міцних відпрацьованих засад",⁶ характеризувало об'єктивно ситуацію, що склалася на українській сцені, котру й намагався змінити О.Курбас у своїй творчій практиці. Закладаючи основи акторської школи "Березіля", він разом з учнями і соратниками стверджував у своїх виставах принципово нові підходи до драматургічного матеріалу, своєрідність постановочних структур, новаторські методи акторської гри. Спектаклі Л.Курбаса містили багато матеріалу для роздумів про майбутнє акторського мистецтва, дарували нові творчі ідеї практикам театру, теоретикам, критикам.

Разом із системою К.Станіславського, В.Мейерхольда, Є.Вахтангова в театрі 1920-1930-х рр. поступово стверджувалася і система Л.Курбаса, яку умовно можна охарактеризувати як систему виховання "синтетичного актора", здатного оволодіти не тільки стилістику драматургії, а й виразні засоби таких видовишних мистецтв як оперного, балетного, естрадного, циркового, кінематографічного, котрі стали органічною особливістю багатьох експериментальних вистав режисера в "Березілі". І це, не випадково. Роздумами про значення синтезу в творчості актора, режисера, художника сповнені численні виступи О.Курбаса перед учнями, а якими він у процесі пошуків і експериментів розробляв техніку роботи актора над собою, надаючи великого значення синтезові слова й пластики - головним виразним засобам актора.

В.Чистякова була серед тих, хто послідовно втілював творчі ідеї свого вчителя як в сценічній практиці, так і в акторській лабораторії театру "Березіль". За роки роботи з Л.Курбасом /1922-1933/ у "березільський період" вона зіграла більше двадцяти ролей. Еволюцію поглядів режисера і його учнів на проблему актора в новому театрі вона відчувала в процесі створення кожної нової вистави. Серед найцікавіших робіт цього періоду - Оксана /"Гайдамаки" Т.Шевченка/, Меліна /"Золоте черево" Ф.Кроммелінка/, Лі-Ті-Фу /"Мікадо" А. Саллівена та У.Джільберта/, Ізабелла /"Лакерія" П.Меріме/, Ярославна /"Яблуневий полон" І.Дніпровського/, Любіна /"Народний Малахій" М.Куліша/. Ці ролі були такі різні, але, як виявиться, такі потрібні для творчого самовизначення молодої актриси. У кожній з цих робіт відчувався "почерк" майбутнього майстра. В.Чистякова майстерно розробляла найдосконаліші партитури своїх образів за всіма правилами акторської школи Л.Курбаса, його театрално-естетичної програми, яка здобула назву "метод образних перетворень". "В праці актора й взагалі у театрі я насамперед шукаю граничного лаконізму, образності, а не буквального відображення дійсності, - пише В.Чистякова у статті "Актор - режисер своєї ролі". - Мені здається, дуже точне слово знайшов для визначення цього поняття Лесь Курбас - "перетворення". Але метафора у театрі не повинна бути зайве зашифрованою. Вистава не книга, не можна повернутись до прочитаного листка, щоб ще раз порозмислити над ним".⁷

Період творчої зрілості Валентини Чистякової, її творчого злету - 30-50-ті роки. Вони позначені поглибленою роботою над рішенням проблеми акторського перетворення в процесі створення сценічного образу. "Так вже склалося, що всі мої зрілі, визначні акторські роботи були зроблені після Курбаса, - підкреслює В.Чистякова, розповідаючи про свою творчість. - Але успіх їх пояснюється, перш за все, тією "заправкою", яку я отримала виховуючись під його керівництвом. Ми, березильці, завдяки курбасівським "штудіюванням", мали добре поставлені голоси, еластичні м'язи тіла та емоційно-сприятливий серця. Завдяки його школі ми стали добрим матеріалом у втіленні творчих задумів цього великого майстра, але головне ми були одностудійцями".⁸ Синтезуючи в своїй творчості досвід та акторські традиції березильців, В.Чистякова стає одним з найяскравіших провідників ідейно-естетичної програми та виконавських

принципів рідного ЙІ театру, визначає якісно новий етап у розвитку його акторської школи. Саме в 30-50-х рр. Харківський театр ім.Т.Шевченка сягає своїх творчих вершин: його називали "філософсько-поетичним театром романтичної героїки". Величезна галерея характерів, створених В.Чистяковою в цей період, переконливо засвідчила широчінь і шедру багатогранність її артистичного діапазону. Серед сценічних шедеврів актриси - Катерина - в блискучій постановці шевченківцями "Грози" О.Островського, Ліда - в "Платоні Кречеті" О.Корнійчука, Євгенія - у виставі "Євгенія Гранде" Д.Балзана, Марія Лучицька - в "Таланті" М.Старицького, Цезарина - в "Дружині Клода" О.Дюма-сина та ін. Про Валентину Чистякову написано багато статей критиками та істориками театру, які бачили її у виставах в період розквіту таланту. Рецензенти в один голос відзначали не лише природні здібності, інтелігентність, поетичність, а й виняткову майстерність актриси, підкреслюючи при цьому, що романтично-емоціональне начало поєднувалось в її творчості з тонким філософським осмисленням життя, психологічно насиченим драматизмом, умінням знайти якусь щемливу ліричну тональність, що розкривала душевний біль її героїнь, умінням користуватися метафором.

Образи, створені В.Чистяковою, були дуже рідні, проте в кожному чітко виявлялися стиль, манера, почерк актриси. Однією з вражаючих її рис було вміння знаходити для всіх своїх героїнь неповторне втілення. В.Чистякова ніколи не дублювала себе. Але малюнок ролі був продиктований не гонитвом за оригінальністю. Її народжувався цілком органічно, як природна необхідність, єдино можлива форма втілення змісту образу.

Щоденники, листи, записи бесід актриси багато дають для пізнання її творчої лабораторії. "Я завжди прагнула до того, щоб бути у кожній виставі новою людиною, - відмічає В.Чистякова в одному із своїх творчих щоденників. - В цьому є животворна сила театру та всебіжна суть акторської професії".⁹ В роботі над образом актриса прагнула до злиття свого "я" з драматургічним матеріалом ролі. Цей процес був надзвичайно важким і відповідальним, оскільки не завжди душевні якості сценічних героїнь були співзвучні їй як виконавиці. В таких випадках допомагав досвід роботи з Л.Курбасом, який, звертаючись до акторів під час студійних занять, підкреслював: "Якщо у роботі над роллю завваже матеріал, даний вам від природи, або, навпаки, не достає якихось якостей матеріалу,

тоді тільки за допомогою режисера ви зможете підійти до метафоричного втілення своєї ролі.¹⁰

Аналіз методу роботи В.Чистякової над образом Катерини в "Грозі" О.Островського дає змогу простежити шлях актриси до перевтілення, побачити, як вона вирішувала проблему "розчинення себе в ролі". Як свідчать записи в її щоденнику, процес знайомства з роллю починався з бачення ролі в емоційному, зоровому, музичному відчуттях, з народження образних асоціацій, які переростали в період сценічних репетицій в акторську метафору. В.Чистяковій вже з самого початку роботи необхідно було знайти образні "знаки", котрі могли замінити побутову реальність життя ролі. Це не тільки пробуджувало фантазію /наприклад, так були знайдені "руки-крила" до образу Катерини і відчуття її польоту/, але й створювало основу, на якій будувалась "музично-дійова" партитура ролі. Вважаючи, що побутова мова персонажа на сцені має підкріплюватися певною емоційно-художньою барвою, що не завжди збігається зі звичними життєвими уявленнями, актриса шукала в кожній своїй сцені глибокої образної осмисленості інтонаційного малюнка образу Катерини. Вся суттєвість актриси в період підготовки ролі насичувалась музичною чутністю образу. Її засіб створення партитури образу можна порівняти з побудовою оперної партії, яка витворюється композитором на основі музично-ритмічних "інвенцій". Уже з початку роботи в "Грозі" В.Чистяковій виявилась близькою музика О.Скрябіна з її романтичною схвилюваністю. Вона переповнювала актрису своїм трагізмом і загадковістю, що перекликалося з її баченням внутрішнього стану героїні. До того ж музичне відчуття образу давало можливість знаходити під час репетицій з партнерами несподівані - і від цього дуже виразні - інтонаційні, пластичні засоби, які приводили до нової інтерпретації ролі, що мала стати сценічними традиціями. Безумовно, О.Скрябін і О.Островський - полярно протилежні художні індивідуальності, але в даному випадку такий "союз" для В.Чистякової виявився співзвучним, допоміг відчувти головне в образі - його трагедійну основу. Актриса стає не тільки першою виконавицею Катерини на українській сцені, але грає цю роль з великим успіхом. "В відмінному мистецтві В.Чистякової, мистецтві психологічного плану, глядачеві виразно відчувається вічне дихання Дузе, Кмісар-левської, великого, незабутнього мистецтва, - писав театрознавець

Д.Тальников про актрису, вважаючи її кращою Катериною на радянській сцені. - Ми вже давно не бачили на сцені митця такої виключної одухотвореності, що володіє заразом такою майстерністю форми". II

Великий і плідний шлях В.Чистякової, яка створила близько ста сценічних образів, аналіз її методу роботи над роллю дають всі підстави стверджувати, що різноманітні грані мистецької спадщини Л.Курбаса проступали в творчості його учениці, що традиції, естетичні принципи режисера і педагога іскрами спалахували в її художніх здобутках, в її видатних роботах, які значно поширили стильові рамки акторського мистецтва, стали складовою частиною української сценічної культури.

Безумовно, вивчення творчих відкриттів Валентини Чистякової, її внеску в розвиток українського акторського мистецтва є актуальним для теорії та практики сучасного театру; досвід, спрямований на реалізацію сміливих театральних ідей, однією з яких було вирішення проблеми синтезу як основи формування сценічного образу, потрібен і сучасній театральній школі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Горбенко А. Харківський театр ім.Т.Шевченка. - К., 1979. - С.9.
2. Архівні фонди музею Харківського театру ім.Т.Шевченка. - Фонд народної артистки України В.Чистякової; од.зб. 34 /Рукописні спогади В.Чистякової про роботу з Л.Курбасом/.
3. Там же; од.зб. 35 / Лист Н.Ужвій до В.Чистякової від 16 квітня 1980 р./.
4. Там же; од.зб. 34 /Рукописні спогади В.Чистякової про роботу з Л.Курбасом/.
5. Мар'яненко І. Сцена. Актори. Ролі. - К., 1964. - С.291.
6. Станіславський К. Зібрання творів у 8-ми т. - Т.4. - М., 1967. - С.450.
7. Чистякова В. Актор - режисер своєї ролі // Культура і мистецтво. - 1977. - 6 берез.
8. Архівні фонди музею Харківського театру ім.Т.Шевченка. - Фонд народної артистки України В.Чистякової; од.зб. 34 /Рукописні спогади В.Чистякової про роботу з Л.Курбасом/.
9. Там же; од.зб.36 /Рукописні спогади В.Чистякової про роботу над образом Катерини в "Грозі" О.Островського/.
10. Там же; од.зб.34 /Рукописні спогади В.Чистякової про роботу з Л.Курбасом/.
11. Тальников Д. Страдная встреча // Советское искусство. - 1945. - 24 авг.